

Hermeneutic Phenomenology and Ideology: A Critical Re-reading of Ricoeur

Rahmatollah Mahmoudi

Department of Philosophy and Logics Education, Farhangian University, Tehran, Iran. E-mail: r.mahmoodi@cfu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 30 August 2025

Received in revised form 13
September 2025

Accepted 27 September 2025

Published online 22 November
2025

Keywords:

Paul Ricoeur, Hermeneutical
Phenomenology, Ideology,
False Consciousness, Narrative

ABSTRACT

This article offers a critical re-examination of ideology within the thought of Paul Ricoeur. It demonstrates how Ricoeur, by transcending Husserl's transcendental phenomenology and engaging with the hermeneutics of Heidegger and Gadamer, alongside Freudian psychoanalysis, develops a hybrid and innovative approach. This framework allows for an understanding of ideology not merely as false consciousness or cognitive error, but as a cultural, historical, and linguistic narrative. The research aims, on one hand, to critique the Marxist reductionism in conceptualizing ideology, which confines it solely to the distortion of reality and the reproduction of power relations. On the other hand, this paper elucidates the positive functions of ideology in social cohesion, the continuity of collective identity, and historical self-understanding. Employing a descriptive-analytical methodology, the study gathers and analyzes data based on Ricoeur's works and reputable philosophical sources. The findings indicate that hermeneutic phenomenology, by emphasizing language, narrative, the unconscious, and history, provides a comprehensive framework for the simultaneous understanding and critique of ideology, enabling a constructive yet critical engagement with this concept that moves beyond prevalent reductionisms to address its inherent complexities. This paper utilizes Ricoeur's insights to challenge the traditional conception of ideology, presenting an innovative approach to its analysis.

Cite this article: Mahmoudi, R (2025). Hermeneutic Phenomenology and Ideology: A Critical Re-reading of Ricoeur. *Journal of Philosophical Investigations*, 19 (52), 41-58. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2025.68903.4173>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

The central aim of this article is to explore Paul Ricoeur's philosophical synthesis of phenomenology and hermeneutics, with special reference to his interpretation of ideology. While phenomenology, inaugurated by Edmund Husserl, sought to describe the essential structures of consciousness through concepts such as intentionality and the *Lebenswelt*, it often remained at a transcendental level, detached from history and culture. Hermeneutics, especially in Heidegger and Gadamer, introduced language, tradition, and historicity into philosophical reflection. Ricoeur radicalizes this trajectory by proposing a hermeneutical transformation of phenomenology: consciousness can only be understood through symbolic mediation, narrative configuration, and historical situatedness. This shift allows Ricoeur to reinterpret ideology in a way that avoids the reductionism of classical Marxism while acknowledging its critical insights.

Phenomenology and Ideology

Husserl's principle of intentionality—consciousness is always consciousness of something—provides the starting point for Ricoeur's engagement with ideology. It shows that awareness is directed, relational, and thus already conditioned by social and cultural contexts. Historically, the concept of ideology arose with Destutt de Tracy and gained philosophical weight in Hegel and Marx. For Hegel, ideology represented a limited and unreflective form of awareness within the dialectic of history. Marx, by contrast, defined ideology as "false consciousness," a systemic inversion of material relations within thought. In *The German Ideology*, ideology appears as a distorted lens through which individuals misrecognize social reality, thereby perpetuating structures of domination. This Marxist legacy strongly shaped twentieth-century debates, often reinforcing the negative connotation of ideology.

Hermeneutics and Ideology

Ricoeur, however, expands the horizon by turning to hermeneutics. Gadamer's insistence on language and tradition demonstrated that understanding is never presuppositionless but always mediated. Ricoeur radicalizes this hermeneutical horizon, integrating Freud's psychoanalysis to underscore the unconscious dimensions of distortion and desire. Ideology, in this view, operates both at the level of discursive articulation and at the level of symbolic repression. Interpretation is therefore dialectical: it unmask distortions (the hermeneutics of suspicion) while also affirming the constructive role of symbols in shaping meaning (the hermeneutics of affirmation). This dual perspective reframes ideology not as an external error but as a constitutive dimension of human historicity.

Ricoeur's Hermeneutical Phenomenology

By articulating phenomenology hermeneutically, Ricoeur shows that meaning is always mediated by symbols and texts. The phenomenological reduction does not reach pure consciousness but rather opens onto a field of interpretation where subjectivity is configured narratively. Ideology, in this account, becomes a mode of symbolic mediation: it structures collective identity through

myths, narratives, and cultural memory, while also carrying the risk of distortion. The method thus combines phenomenological description with hermeneutical critique, situating ideology within the interplay of language, history, and the unconscious.

Ideology: Between Distortion and Constitution

Ricoeur accepts the Marxist critique of ideology as false consciousness but argues that this view is incomplete. Ideology is also constitutive: it provides coherence, stability, and continuity to social life. Through shared narratives, communities make sense of their past and orient themselves toward the future. Ideology therefore exhibits an ambivalence: it distorts reality, yet it also generates identity. This dialectic of suspicion and affirmation is at the heart of Ricoeur's philosophy, allowing for a critique of ideology that neither dismisses it as mere illusion nor romanticizes it as cultural expression.

Implications and Conclusion

Ricoeur's hermeneutical phenomenology offers a powerful framework for the philosophy of ideology. It bridges phenomenology's rigor in describing lived experience with hermeneutics' attentiveness to language, history, and interpretation. The result is a comprehensive methodology capable of analyzing ideology in its dual role: as a mechanism of distortion and as a symbolic configuration of meaning. This approach has broad implications for philosophy, social theory, and psychoanalysis. It enables a deeper critique of political discourse, a richer account of cultural identity, and a more nuanced understanding of the interrelation between consciousness, language, and history. Ultimately, Ricoeur demonstrates that ideology is not an accidental distortion but an intrinsic dimension of human existence—one that both limits and enables the possibility of collective self-understanding.

پدیدارشناسی هرمنوتیکی و ایدئولوژی: بازخوانی انتقادی ریکور

رحمت‌الله محمودی

گروه آموزش فلسفه و منطق، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: r.mahmoodi@cfu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۸</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۲۲</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: پدیدارشناسی، هرمنوتیک، پل ریکور، ایدئولوژی، آگاهی کاذب، روایت</p>	<p>این مقاله به بازخوانی انتقادی ایدئولوژی در اندیشه پل ریکور می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه ریکور با عبور از پدیدارشناسی استعلایی هوسرل و با بهره‌گیری از هرمنوتیک هایدگر و گادامر به همراه روان‌کاوی فروید، رویکردی ترکیبی و نوآورانه پدید می‌آورد. این رویکرد به ما امکان می‌دهد تا ایدئولوژی را نه صرفاً به‌عنوان آگاهی کاذب یا خطای معرفتی، بلکه همچون روایتی فرهنگی، تاریخی و زبانی بفهمیم. هدف این پژوهش، از یک سو، نقد تقلیل‌گرایی مارکسیستی در مفهوم‌پردازی ایدئولوژی است که آن را صرفاً به تحریف واقعیت و بازتولید روابط سلطه تقلیل می‌دهد. از سوی دیگر، این مقاله به تبیین کارکردهای ایجابی ایدئولوژی در انسجام اجتماعی، تداوم هویت جمعی و خودفهمی تاریخی می‌پردازد. روش پژوهش توصیفی - تحلیلی است و داده‌ها بر اساس آثار ریکور و منابع فلسفی معتبر گردآوری و تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که پدیدارشناسی هرمنوتیکی با تأکید بر زبان، روایت، ناخودآگاه و تاریخ، چارچوبی جامع برای فهم و نقد همزمان ایدئولوژی فراهم می‌سازد و امکان مواجهه‌های انتقادی و سازنده با این مفهوم را در اختیار می‌گذارد؛ مواجهه‌ای که فراتر از تقلیل‌گرایی‌های رایج، به پیچیدگی‌های این پدیده توجه دارد. این مقاله از آراء ریکور برای نقد مفهوم سنتی ایدئولوژی بهره می‌برد و رویکردی نوآورانه در تحلیل آن ارائه می‌کند.</p>
<p>استناد: محمودی، رحمت‌الله. (۱۴۰۴). پدیدارشناسی هرمنوتیکی و ایدئولوژی: بازخوانی انتقادی ریکور، پژوهش‌های فلسفی، ۱۹ (۵۲)، ۴۱-۵۸. https://doi.org/10.22034/jpiut.2025.68903.4173</p>	
<p>ناشر: دانشگاه تبریز.</p>	<p>© نویسندگان.</p>

مقدمه

پدیدارشناسی و هرمنوتیک، دو جریان فلسفی مهم قرن بیستم‌اند که در نگاه نخست به‌ظاهر از یکدیگر متمایز و حتی متعارض جلوه می‌کنند. پدیدارشناسی، به‌ویژه در سنت هوسرلی، در پی کشف ساختارهای بنیادی آگاهی و تجربه است، در حالی که هرمنوتیک، در تبار شلاپرماخر، ديلتای و گادامر، بیش از هر چیز به تفسیر متن، زبان و تاریخ می‌پردازد. با این حال، متفکرانی چون مارتین هایدگر پیشگام در پیوند زدن این دو سنت بودند. هایدگر در هستی و زمان نشان داد که پدیدارشناسی توصیفی هوسرل برای فهم «دازاین» (هستی-آنجا) کافی نیست و فهم هستی، خود عملی هرمنوتیکی و تفسیری است (هایدگر، ۱۹۲۷، ۲۷). او با برجسته کردن زمانمندی و تاریخی بودن وجود، پدیدارشناسی را به‌سوی هرمنوتیک برد و پایه‌ای برای رویکردهای پسین، از جمله اندیشه پل ریکور، گذاشت. پل ریکور نیز از معدود متفکرانی است که کوشید این دو سنت فلسفی را در قالب نوعی «پدیدارشناسی هرمنوتیکی» به هم پیوند زند. این رویکرد نوین، هم به ابعاد توصیفی و شهودی تجربه وفادار است و هم به افق زبانی و تاریخی فهم توجه دارد. یکی از عرصه‌های مهمی که ریکور در آن کوشید پیوند پدیدارشناسی و هرمنوتیک را بسط دهد، حوزه‌ی مطالعه ایدئولوژی است.

ایدئولوژی از زمان هگل و مارکس تا نظریه‌پردازان معاصر، غالباً در پیوند با «آگاهی کاذب» تعریف شده است؛ نوعی تحریف یا وارونه‌سازی واقعیت اجتماعی که مانع از خودفهمی راستین انسان می‌شود (ریکور، ۱۹۹۱، ۱۴). این تلقی منفی از ایدئولوژی در بسیاری از سنت‌های فلسفی و اجتماعی تکرار شده و همچنان بر ادبیات انتقادی سایه افکنده است. پرسش اصلی اینجاست که آیا می‌توان ایدئولوژی را صرفاً امری کاذب و فریبنده تلقی کرد یا باید آن را بخشی از تجربه تاریخی و اجتماعی انسان دانست؟ ریکور با طرح پدیدارشناسی هرمنوتیکی خود، می‌کوشد پاسخی بدیل به این پرسش ارائه دهد. او معتقد است که ایدئولوژی را باید در بستر نمادها، روایت‌ها و زبان فرهنگی تفسیر کرد.

در این چارچوب، ایدئولوژی نه‌تنها کارکردی منفی ندارد، بلکه می‌تواند در شکل‌گیری هویت جمعی، انسجام اجتماعی و حتی امکان نقد و تحول اجتماعی نقش ایفا کند. بدین‌سان، مطالعه ایدئولوژی نیازمند روشی است که هم به تجربه زیسته توجه کند و هم به میانجی‌های زبانی و نمادین؛ و این همان چیزی است که پدیدارشناسی هرمنوتیکی فراهم می‌سازد. اهمیت این موضوع در شرایط معاصر بیش از پیش آشکار است. در جهانی که گفتمان‌های سیاسی، رسانه‌ای و فرهنگی پیوسته در حال تولید و بازتولید معنا هستند، درک سازوکارهای ایدئولوژیک تنها از طریق تبیین‌های سنتی کافی نیست. علوم اجتماعی گاه به رویکردی عینیت‌گرایانه بسنده می‌کنند و ایدئولوژی را همچون پدیده‌ای بیرونی و قابل اندازه‌گیری بررسی می‌کنند، در حالی که فلسفه انتقادی غالباً آن را به «آگاهی کاذب» فرو می‌کاهد. ریکور با ترکیب پدیدارشناسی و هرمنوتیک، افقی تازه می‌گشاید که در آن ایدئولوژی به‌مثابه پدیده‌ای زبانی، تاریخی و فرهنگی فهمیده می‌شود.

مقاله حاضر می‌کوشد با تکیه بر آثار ریکور، به بررسی پدیدارشناسی هرمنوتیکی و کارکرد آن در مطالعه ایدئولوژی بپردازد. ابتدا، به بررسی رابطه میان پدیدارشناسی و ایدئولوژی در سنت فلسفی، با تمرکز بر اندیشه‌های هگل و مارکس، می‌پردازیم. سپس، نقش هرمنوتیک در مطالعه ایدئولوژی را واکاوی می‌کنیم تا نشان دهیم چگونه تفسیر، توضیح و نقد هرمنوتیکی می‌تواند ابعاد تازه‌ای از ایدئولوژی را آشکار سازد. در ادامه، پیوند میان پدیدارشناسی و هرمنوتیک در اندیشه پل ریکور تحلیل شده و در نهایت، رویکرد پدیدارشناسی هرمنوتیکی ریکور به‌منزله روشی برای مطالعه ایدئولوژی معرفی خواهد شد.

روش این مقاله تحلیلی - توصیفی است و بر مطالعه و تفسیر متون فلسفی ریکور و دیگر متفکران پدیدارشناسی و هرمنوتیک استوار است. هدف نهایی مقاله، نشان دادن آن است که پدیدارشناسی هرمنوتیکی ریکور می‌تواند چارچوبی کارآمد برای فهم و نقد ایدئولوژی در جهان معاصر فراهم آورد؛ چارچوبی که از یک سو از تقلیل‌گرایی معرفت‌شناختی می‌گریزد و از سوی دیگر، به نقش سازنده ایدئولوژی در تجربه انسانی توجه می‌کند و به صورت انتقادی، محدودیت‌های تلقی سنتی از ایدئولوژی را آشکار می‌سازد.

۱. پدیدارشناسی و ایدئولوژی

در اینجا نقطه تماس میان پدیدارشناسی و ایدئولوژی آشکار می‌شود: هر دو با مسئله «آگاهی» سر و کار دارند، اما از دو منظر متفاوت. پدیدارشناسی می‌کوشد آگاهی را توصیف و تحلیل کند، ساختارهای آن را بشناسد و به نحوه تجربه ما از جهان بپردازد. در مقابل، ایدئولوژی به‌مثابه پدیده‌ای اجتماعی، بیشتر به کارکردهای قدرت، سیاست و فرهنگ در شکل‌دهی به آگاهی، جهت‌دهی آن به سوی منافع خاص و پنهان کردن واقعیت‌های اجتماعی اشاره دارد. در واقع، ایدئولوژی به این معنا، نه صرفاً نحوه بودن آگاهی، بلکه «نحوه جهت‌گیری» آگاهی در یک بستر اجتماعی و تاریخی خاص است که غالباً با منافع طبقاتی یا گروه‌های خاصی پیوند خورده است.

۱-۱. پدیدارشناسی: از توصیف آگاهی ناب تا تفسیر هستی

پدیدارشناسی به‌عنوان یکی از جریان‌های مهم فلسفی قرن بیستم، با آثار ادموند هوسرل بنیان نهاده شد و هدف اصلی آن «بازگشت به سوی خودِ اشیا» بود. هوسرل با نقد روان‌شناسی‌گرایی و تاریخ‌گرایی، بر آن بود تا فلسفه را بر پایه تجربه آگاهی ناب استوار کند. در این چارچوب، پرسش بنیادین او این بود که «آگاهی چیست و چگونه می‌توان ساختارهای بنیادین آن را توصیف کرد؟». پدیدارشناسی در پاسخ به این پرسش، بر «روی‌آوردگی»^۱ تأکید کرد؛ اصلی که بیان می‌کند هر آگاهی همواره آگاهی از چیزی است (هوسرل، ۱۹۳۶/۱۹۷۰، ۹۰). این رویکرد موجب شد آگاهی نه همچون ظرفی تهی، بلکه به‌مثابه جریانی پویا و جهت‌دار درک شود. این «روی‌آوردگی» بدین معناست که آگاهی همواره متوجه یا در نسبت با یک موضوع خارجی یا داخلی است. هوسرل این اصل را هسته اصلی پدیدارشناسی می‌دانست، چرا که معتقد بود بدون این جهت‌گیری، آگاهی صرفاً یک پدیده درونی و بی‌معنا خواهد بود. او برای رسیدن به این فهم ناب، روش «کاهش پدیدارشناسانه»^۲ را پیشنهاد داد تا پیش‌داوری‌ها و مفروضات طبیعی کنار گذاشته شوند و بتوان به ساختارهای جوهری تجربه دست یافت.

اما این تعبیر از پدیدارشناسی تنها پدیدارشناسی توصیفی هوسرلی را دربر می‌گیرد. در کنار این، پدیدارشناسی تفسیری هایدگری نیز وجود دارد که بر فهم و تفسیر هستی متمرکز است و زمینه را برای رویکرد هرمنوتیکی ریکور فراهم می‌آورد. در حالی که هوسرل به دنبال کشف ساختارهای کلی و ثابت آگاهی بود، هایدگر با محور قرار دادن «دازاین»^۳ یا «هستی-در-جهان»، نشان داد که فهم، نه یک فعالیت انتزاعی، بلکه بخشی جدایی‌ناپذیر از نحوه وجود انسان است. هستی‌شناسی هایدگر، که در هستی و زمان تشریح شده است، مدعی است که فهم، پیش از هر چیز، بر اساس «پیش‌ساخت‌ها»^۴، «پیش‌دیدها»^۵ و «پیش‌گیری»^۶ صورت می‌گیرد، که همگی

^۱ Intentionalität

^۲ Epoche

^۳ Dasein

^۴ Vorhabe

^۵ Vorsicht

^۶ Vorgriff

نشان دهنده تاریخی بودن و درگیر بودن انسان در جهان هستند (هایدگر، ۱۹۲۷، ۳۲). این درک از پدیدارشناسی، که بر تفسیر و معنا تأکید دارد، دریچه‌ای را به سوی پیوند با هرمنوتیک می‌گشاید.

۲-۱. خاستگاه و معنای ایدئولوژی

از سوی دیگر، ایدئولوژی مفهومی است که از دل فلسفه سیاسی و اجتماعی بیرون آمده است. نخستین بار «دستوت دو تراسی»^۱ در اواخر قرن هجدهم این اصطلاح را برای نام‌گذاری علمی نوظهور از «ایده‌ها»^۲ به کار برد. او در تلاش بود تا علمی برای مطالعه منشأ، ساختار و ارتباط ایده‌ها ایجاد کند. اما به‌زودی این اصطلاح معنایی منفی یافت و به‌ویژه با نقدهای هگل و مارکس به‌عنوان نوعی آگاهی غیرواقعی و تحریف‌شده شناخته شد (برنتانو، ۱۹۹۰، ۱۵۲-۱۳۶). این تحول معنایی، ایدئولوژی را از یک حوزه خنثی مطالعه ایده‌ها به مفهومی متهم به دروغ، توهم و خدمت به قدرت تبدیل کرد.

۳-۱. هگل و ایدئولوژی: آگاهی در خدمت تاریخ

هگل در «پدیدارشناسی روح»^۳ آگاهی را در مسیری دیالکتیکی از مراحل مختلف عبور داده و آن را در فرایند رشد و تحقق «روح مطلق»^۴ بررسی کرد. او استدلال می‌کرد که تاریخ بشر روندی عقلانی و هدفمند است که به سوی خودآگاهی روح مطلق پیش می‌رود. انسان‌ها در این فرایند تاریخی، نقش‌هایی را ایفا می‌کنند و تجربیاتی را پشت سر می‌گذارند که معنای واقعی و نهایی‌شان را در آن لحظه در نمی‌یابند، بلکه این معنا در مراحل بعدی و در چشم‌انداز کلی‌تر تاریخ آشکار می‌شود. به تعبیر او، «مردم ابزار تاریخ‌اند» (هگل، ۱۹۷۷/۱۸۰۷، ۳۲). به این معنا که اعمال و عقاید آن‌ها، هرچند از دیدگاه خودشان ممکن است محدود و جزئی باشند، در نهایت بخشی از پیشبرد اراده عقلانی تاریخ هستند.

همین نگرش هگل به تاریخ و نقش انسان در آن، موجب شد که ایدئولوژی در نزد او به منزله‌ی نوعی آگاهی ساده‌اندیشانه، محدود و غالباً ناتوان از درک عمق تحولات تاریخی، تلقی شود؛ در سطحی پایین‌تر از آگاهی فلسفی که قادر به درک منطق حاکم بر تاریخ است. این اقدام هگل برای تفسیر واقعیت و «آشتی دادن جهان با خود»^۵ از طریق نشان دادن عقلانیت فرایند تاریخی، بعدها به‌ویژه از سوی منتقدان مارکسیست به‌عنوان نوعی توجیه ایدئولوژیک وضعیت موجود در نظر گرفته شد. آن‌ها معتقد بودند که هگل با برجسته کردن ضرورت تاریخی تحولات، به طور ناخواسته به تداوم ساختارهای موجود و تثبیت نظم سیاسی و اجتماعی یاری رسانده است. ارجاع به منبع اصلی هگل در اینجا اهمیت دارد تا خواننده بتواند مستقیماً به ریشه‌های این مفهوم در اندیشه او رجوع کند و بفهمد که چگونه تلقی هگلی از تاریخ، زمینه‌ای برای درک بعدی از ایدئولوژی فراهم آورد.

۴-۱. مارکس و مفهوم آگاهی کاذب

کارل مارکس با نقدی ریشه‌دار بر فلسفه هگل، مفهوم «ایدئولوژی» را به سطح تازه‌ای رساند و معنایی کاملاً متفاوت و غالباً منفی به آن بخشید. در اثر مشترک با فردریش انگلس، «ایدئولوژی آلمانی»^۶ که در سال ۱۸۴۶ نگاشته شد، مارکس ایدئولوژی را به مثابه

^۱ Antoine Destutt de Tracy

^۲ idéologie

^۳ Phenomenology of Spirit

^۴ Absolute Spirit

^۵ Verwissenschaftlichung der Welt

^۶ The German Ideology

«آگاهی کاذب» معرفی کرد. به باور او، ایدئولوژی عبارت است از نوعی وارونه‌سازی یا تحریف واقعیت مادی و روابط اجتماعی. این تحریف، غالباً از طریق «اتاقک تاریک» ایدئولوژی صورت می‌گیرد، جایی که واقعیت وارونه و معکوس دیده می‌شود. انسان‌ها، به‌ویژه طبقه کارگر، این بازنمایی‌های وارونه را به‌جای واقعیت واقعی می‌پذیرند و از این طریق خود را فریب می‌دهند (مارکس و انگلس، ۱۹۷۶/۱۸۴۶، ۴۷).

این تلقی مارکسیستی، ایدئولوژی را صرفاً یک خطای معرفتی فردی نمی‌دانست، بلکه آن را ساختاری اجتماعی و تاریخی معرفی می‌کرد که کارکرد اصلی‌اش بازتولید روابط سلطه و استثمار در جامعه است. ایدئولوژی، به مثابه روبنای فکری، مشروعیت‌بخشیدن به زیربنای اقتصادی جامعه (یعنی روابط تولید سرمایه‌داری) و پنهان کردن تناقضات درونی آن است. به این ترتیب، مارکس ایدئولوژی را ابزاری در دست طبقه حاکم برای حفظ قدرت و سرکوب طبقات محروم تلقی می‌کرد.

این تفسیر مارکسیستی از ایدئولوژی در قرن بیستم تأثیر ژرفی بر اندیشه‌های اجتماعی و سیاسی گذاشت و اغلب تعریفی منفی از ایدئولوژی را تثبیت کرد. بسیاری از نظریه‌پردازان پس از مارکس، از آلتوسر تا گرامشی، به جنبه‌های مختلف این مفهوم پرداختند، اما همچنان سایه «آگاهی کاذب» بر بسیاری از تحلیل‌ها سنگینی می‌کرد. با این حال، پرسش اساسی این است که آیا ایدئولوژی همیشه باید به مثابه آگاهی کاذب و صرفاً یک ابزار سرکوب درک شود یا می‌توان کارکردهای مثبت‌تر و پیچیده‌تری نیز برای آن در نظر گرفت؟ اینجاست که رویکرد ریکور اهمیت می‌یابد و به صورت انتقادی به این تلقی مارکسیستی می‌نگرد و سعی در تعدیل یا فراتر رفتن از آن دارد.

۵-۱. پدیدارشناسی و مسئله ایدئولوژی

اگرچه پدیدارشناسی هوسرل اساساً رویکردی معرفت‌شناختی به آگاهی داشت و کمتر به حوزه‌های اجتماعی و سیاسی مستقیم می‌پرداخت، اما مفاهیم کلیدی او، مانند «روی‌آوردگی» و «زیست‌جهان»^۱ ظرفیت‌های بسیاری برای فهم ایدئولوژی فراهم می‌کنند. همانطور که پیشتر ذکر شد، روی‌آوردگی نشان می‌دهد که آگاهی همواره متوجه چیزی است؛ این «چیزی» می‌تواند در بستر ایدئولوژی، نه واقعیت عینی، بلکه تفسیری ایدئولوژیک از واقعیت باشد.

مفهوم «زیست‌جهان» در اندیشه هوسرل به افق پیشینی و بدیهی تجربه انسانی اشاره دارد که پیش از هرگونه نظریه‌پردازی علمی و انتزاعی وجود دارد. این جهان «پیشینی» که شامل تلقی‌های ناگفته، پیش‌فرض‌های فرهنگی و مشترکات ادراکی جامعه است، بستری است که ایدئولوژی در آن عمل می‌کند و خود را بازتولید می‌کند (هوسرل، ۱۹۷۰/۱۹۳۶، ۱۳۷-۱۲۱). روایت‌های جمعی، باورهای فرهنگی، و پیش‌فرض‌های تاریخی که بخش‌هایی از زیست‌جهان هر جامعه را تشکیل می‌دهند، دقیقاً در همین سطح بر ادراک ما از واقعیت اثر می‌گذارند و می‌توانند حامل یا بستری برای ایدئولوژی باشند. به عنوان مثال، برداشت‌های رایج از «پیشرفت»، «خانواده» یا «هویت ملی» که بخشی از زیست‌جهان ما هستند، می‌توانند رنگ ایدئولوژیک به خود بگیرند و نحوه درک ما از مسائل سیاسی و اجتماعی را جهت دهند.

ریکور با الهام از این مبانی، می‌کوشد پدیدارشناسی را از حصار توصیف ناب تجربه و آگاهی محض بیرون آورد و آن را با هرمنوتیک پیوند بزند. این پیوند، امکانی را فراهم می‌آورد تا پدیده‌های اجتماعی و سیاسی همچون ایدئولوژی، که صرفاً در ساختارهای ذهنی یا

¹ false consciousness

² camera obscura

³ Lebenswelt

عینی قابل تحلیل نیستند، مورد بررسی قرار گیرند. او به این نکته توجه دارد که ایدئولوژی نه تنها در آگاهی فردی، بلکه در بطن ساختارهای زبانی، فرهنگی و روایی که جهان ما را شکل می‌دهند، ریشه دارد.

در اینجا دیدیم که پدیدارشناسی و ایدئولوژی هر دو بر آگاهی تمرکز دارند، اما با رویکردهایی متفاوت: پدیدارشناسی در پی توصیف ساختار آگاهی و نحوه تجربه ما از جهان است، در حالی که مفهوم ایدئولوژی عمدتاً به تحریف، جهت‌گیری خاص آگاهی یا بازنمایی‌های اجتماعی و تاریخی که به منافع خاصی خدمت می‌کنند، اشاره دارد. هگل و مارکس در این مسیر نقش مهمی داشته‌اند؛ هگل ایدئولوژی را سطحی نازل‌تر از آگاهی فلسفی تلقی کرد که در فرآیند تحقق روح مطلق، معنای خود را می‌یابد. مارکس اما ایدئولوژی را به مثابه «آگاهی کاذب» و وارونه‌سازی واقعیت مادی تبیین کرد که روابط سلطه را بازتولید می‌کند. در برابر این رویکردهای غالباً تقلیل‌گرایانه، ریکور در پی آن است که با بهره‌گیری از روش پدیدارشناسی هرمنوتیکی، راهی تازه برای فهم و نقد ایدئولوژی بگشاید. راهی که از تقلیل آن به صرف «توهم»، «خطای معرفتی» یا «ابزار سرکوب» پرهیز می‌کند و آن را بخشی جدایی‌ناپذیر از فرآیند تاریخی، زبانی و فرهنگی تجربه انسانی می‌داند. در واقع، ریکور به صورت انتقادی به محدودیت‌های این دیدگاه‌های سنتی می‌پردازد و راهی برای بازنگری در مفهوم ایدئولوژی، با تأکید بر ابعاد معنایی و تفسیری آن، پیشنهاد می‌دهد. این بازنگری، جایی برای درک کارکردهای ایجابی و سازنده ایدئولوژی نیز باز می‌کند که در مباحث بعدی مورد بحث قرار خواهد گرفت.

۲. هرمنوتیک و ایدئولوژی

هرمنوتیک در اندیشه پل ریکور، نه صرفاً به معنای فن تفسیر متن، بلکه روشی فلسفی برای درک رابطه پیچیده میان آگاهی، زبان، تاریخ و معنا است. ریکور با وام‌گیری از پیشگامان هرمنوتیک فلسفی، به‌ویژه هانس گئورگ گادامر، و همچنین با بهره‌گیری از تحلیل‌های هایدگر از فهم و تأویل، هرمنوتیک را شاخه‌ای بنیادین از پدیدارشناسی معرفی می‌کند. او بر این باور است که فهم، به‌ویژه فهم پدیده‌های انسانی و فرهنگی، فعالیتی تفسیری است و نمی‌تواند از پیش‌فرض‌های زبانی و تاریخی ما جدا شود (ریکور، ۱۹۹۱، ۲۶). این دیدگاه، پدیدارشناسی را از ساحت توصیف ناب تجربه به ساحت فهم تاریخی و زبانی ارتقا می‌بخشد.

ریکور معتقد است که پدیدارشناسی، به‌تنهایی، در خطر افتادن به دام نوعی ایدئالیسم محض یا نوعی فلسفه ذات‌گرایانه قرار دارد که از پیچیدگی‌های تاریخی و زبانی تجربه انسانی غافل می‌ماند. از سوی دیگر، هرمنوتیک نیز بدون افق‌های پدیدارشناسانه، ممکن است در ورطه نسبی‌گرایی صرف فرو رود یا به سطحی از تفسیر که از درک عمیق‌تر «چگونه»ی تجربه انسانی باز بماند. بنابراین، نسبت هرمنوتیک و پدیدارشناسی در اندیشه ریکور نسبتی دیالکتیکی و مکمل است؛ هرکدام دیگری را پیش‌فرض می‌گیرد، غنا می‌بخشد و از محدودیت‌هایش رهایی می‌بخشد.

۱-۲. معانی چندگانه هرمنوتیک

ریکور برای هرمنوتیک چند معنای اساسی قائل است که هر یک بعدی از پیچیدگی این مفهوم را در تحلیل ایدئولوژی آشکار می‌سازد. این معانی، در واقع، نشان‌دهنده سطوح مختلف مواجهه با معنا و تفسیر هستند:

- **هرمنوتیک به معنای «تفسیر»:** این سطح اولیه هرمنوتیک به فرایند ادراک یا دریافت چیزی (متن، رویداد، یا پدیده) از منظری خاص اشاره دارد. تفسیر در این معنا مستلزم به‌کارگیری «پیش‌فهم»^۱ و چارچوب‌های تفسیری پیشین است که فرد از پیش با آن‌ها آشناست. این «پیش‌فهم» نشان‌دهنده طبیعت ذهنی و پیشینی فهم است؛ ما هرگز از خلاء به چیزی نگاه نمی‌کنیم، بلکه همواره از منظری تاریخی و فرهنگی به آن می‌نگریم. در تحلیل ایدئولوژی، این به معنای آن است که هر ایدئولوژی‌ای، نخستین گامش، «تفسیر»ی خاص از جهان و وضعیت انسان است که بر اساس پیش‌فرض‌های موجود شکل می‌گیرد.
- **هرمنوتیک به معنای «توضیح»:**^۲ در این سطح، هرمنوتیک به آشکارسازی آنچه در تجربه، متن یا پدیده پنهان مانده است می‌پردازد. این توضیح می‌تواند جنبه‌های علمی و عینی نیز داشته باشد، چرا که تبیین علمی نیز بخشی از فرآیند تفسیر محسوب می‌شود و تلاش دارد تا سازوکارها و دلایل پدیده‌ها را روشن کند (کاپلان، ۱۹۹۸، ۱۰). در حوزه ایدئولوژی، این به معنای آن است که چگونه می‌توان سازوکارهای پنهان ایدئولوژیک را که باعث تحریف یا جهت‌دهی خاصی از واقعیت می‌شوند، توضیح داد. این سطح از هرمنوتیک به دنبال کشف لایه‌های عمیق‌تر معنا و شناسایی نیروهایی است که ایدئولوژی را شکل می‌دهند.
- **هرمنوتیک به معنای «گفتمان»:**^۳ در این معنا، فهم به واسطه گفتار و نوشتار صورت می‌گیرد. زبان، بستر اصلی ظهور معنا است و ایدئولوژی نیز در قالب گفتمان‌های زبانی شکل می‌گیرد، منتقل می‌شود و بازتولید می‌گردد (گادامر، ۱۹۹۳، ۳۰۱). ایدئولوژی صرفاً مجموعه‌ای از ایده‌ها نیست، بلکه در تار و پود زبان، روایت‌ها، استعاره‌ها و شیوه‌های گفتاری در هم تنیده شده است. این سطح از هرمنوتیک بر اهمیت تحلیل زبانی ایدئولوژی و چگونگی تأثیرگذاری آن از طریق ابزارهای زبانی تأکید دارد.
- **هرمنوتیک به معنای «نقد»:**^۴ این سطح از هرمنوتیک به معنای واکاوی و ارزیابی انتقادی است. این نقد می‌تواند در معنای کانتی (شناسایی حدود و امکانات فهم) یا در معنای مارکسیستی (کشف آگاهی کاذب و نقد ایدئولوژی) باشد (کاپلان، ۱۹۹۸، ۱۰). ریکور در اینجا، فراتر از نقد صرف، به امکان بازسازی، معنابخشی و حتی «آزادسازی» انسان از بند ایدئولوژی نیز می‌پردازد. نقد هرمنوتیکی ایدئولوژی، به دنبال فهم آن در بستر تاریخی و زبانی‌اش و در عین حال، گشودن افق‌های جدیدی برای رهایی از محدودیت‌های آن است.

این چهار سطح از معنا نشان می‌دهد که هرمنوتیک ریکور ظرفیت‌های متنوعی برای مطالعه ایدئولوژی دارد؛ زیرا ایدئولوژی هم نیازمند تفسیر اولیه است، هم نیازمند توضیح سازوکارهای پنهانش، هم در بستر زبان و گفتمان شکل می‌گیرد و هم نیازمند نقد ریشه‌دار است. ریکور به صورت انتقادی از هر یک از این معانی برای فهم جامع‌تر ایدئولوژی، با پرهیز از تقلیل‌گرایی، بهره می‌برد.

۲-۲. دور هرمنوتیکی و مسئله آگاهی کاذب

یکی از مفاهیم محوری در سنت هرمنوتیکی، به‌ویژه در اندیشه گادامر، «دور هرمنوتیکی»^۵ است. مطابق این اصل، فهم همواره در حرکتی رفت و برگشتی میان جزء و کل صورت می‌گیرد. برای فهم یک متن یا پدیده، ما ابتدا آن را در کل بزرگ‌تر (مانند کل متن،

¹ Interpretation

² Vorverständnis

³ Explanation

⁴ Discourse

⁵ Critique

⁶ Hermeneutic Circle

سنت، یا تاریخ) قرار می‌دهیم و سپس با فهم اجزاء، کل را بهتر درک می‌کنیم. این فرایند، هیچ‌گاه به پایان نمی‌رسد، چرا که هیچ تفسیری بدون پیش‌فرض ممکن نیست و بنابراین فهم، همواره نسبی، تاریخی و در حال اصلاح است (گادامر، ۱۹۸۵، ۱۷۷).

در حوزه مطالعه ایدئولوژی، این نکته اهمیت مضاعف دارد. هرگونه نقد بر ایدئولوژی، خود در معرض ایدئولوژیک بودن قرار می‌گیرد، زیرا خود منتقد نیز در بستر تاریخی و فرهنگی خاصی قرار دارد و از پیش‌فهم‌های خاص خود تأثیر می‌پذیرد. به این معنا، ما هیچ‌گاه نمی‌توانیم موضعی کاملاً بی‌طرف و خارج از هرگونه ایدئولوژی اتخاذ کنیم.

ریکور با پذیرش این اصل، نشان می‌دهد که نقد ایدئولوژی نمی‌تواند مدعی دستیابی به حقیقتی نهایی و مطلق باشد که از هرگونه جهت‌گیری ایدئولوژیک مبرا باشد. بلکه این نقد باید در افق تاریخی و زبانی فهم شود و خود را نیز در معرض اصلاح و بازنگری مستمر قرار دهد. به تعبیر چارلز تیلور، یکی از مفسران برجسته گادامر، هیچ راهی برای خروج کامل از این دور وجود ندارد و ما همواره در افق تفسیر باقی می‌مانیم؛ تلاش ما باید بر شفاف‌سازی این افق و گسترش دامنه آن باشد (تیلور، ۱۹۷۱، ۶).

این امر سبب می‌شود که مفهوم «آگاهی کاذب» در تحلیل ریکور، صرفاً به معنای یک خطای محض و ناشی از فریب نباشد، بلکه آن را نتیجه محدودیت‌های تاریخی، زبانی و فرهنگی انسان بدانیم. ایدئولوژی، به این معنا، بخشی از فرایند فهم بشری است که در بستر تاریخی خاصی شکل گرفته و در زبان ما رسوخ کرده است. ریکور به صورت انتقادی به این ایده می‌پردازد که آگاهی کاذب صرفاً یک خطای منفعلانه است و نشان می‌دهد که حتی در آن نیز ابعادی از فهم، معنا و تلاش برای نظم بخشیدن به جهان نهفته است.

۲-۳. هرمنوتیک و نقد ایدئولوژی

هرمنوتیک در نزد ریکور، برخلاف نگرش‌های عینیت‌گرایانه علوم اجتماعی که تلاش می‌کنند پدیده‌ها را از بیرون و به صورت عینی مطالعه کنند، رویکردی متفاوت را دنبال می‌کند. هرمنوتیک تلاش نمی‌کند ایدئولوژی را همچون پدیده‌ای بیرونی و مستقل از ما مطالعه کند، بلکه نشان می‌دهد که چگونه ایدئولوژی درون زبان، روایت‌ها، نمادها و ساختارهای فرهنگی که خود ما بخشی از آن‌ها هستیم، عمل می‌کند. به بیان دیگر، ایدئولوژی بخشی از فرایند تاریخی فهم و معناسازی است و نه صرفاً تحریفی بر آن (ریکور، ۱۹۷۴، ۱۱۰-۱۰۹).

این دیدگاه، ماهیت انتقادی ریکور را در مواجهه با مفهوم ایدئولوژی نشان می‌دهد. نقد ایدئولوژی از منظر هرمنوتیکی، صرفاً افشای دروغ یا تحریف نیست، بلکه فهم سازوکارهایی است که باعث می‌شوند ما به شیوه‌ای خاص جهان را ببینیم و تفسیر کنیم. این فهم، خود می‌تواند مقدمه‌ای برای تغییر و رهایی باشد.

به همین دلیل، ریکور بر پیوند میان ایدئولوژی و «کنش» تأکید می‌کند. ایدئولوژی نه تنها آگاهی فردی را شکل می‌دهد و بر ادراکات ما تأثیر می‌گذارد، بلکه در سطح اجتماعی نیز در شکل‌گیری تصمیم‌ها، ارزش‌ها و اعمال انسان نقش دارد. «هلموت کوهن»^۲ به درستی به این نکته اشاره می‌کند که مسئله ایدئولوژی دقیقاً در نوسان میان «خودآگاه»^۳ و «ناخودآگاهی»^۴ انسان قرار دارد؛ یعنی فاصله‌ای که میان آنچه ما گمان می‌کنیم هستیم و آنچه واقعاً از طریق تحلیل‌های بیرونی یا درونی آشکار می‌شود، وجود دارد (کوهن،

¹ action

² Helmuth Kuhn

³ self-consciousness

⁴ unconsciousness

۱۹۷۰، ۳۴۸). به این ترتیب، نقد ایدئولوژی تنها با در نظر گرفتن این تعامل پیچیده میان فهم، زبان، کنش و ساختارهای ناخودآگاه ممکن است.

۴-۲. زبان، ناخودآگاه و ایدئولوژی

یکی از نوآوری‌های مهم پل ریکور در تحلیل ایدئولوژی، ترکیب دیدگاه گادامر درباره زبان و فهم، با تحلیل زیگموند فروید از ناخودآگاه و مکانیسم‌های روانی است. از نظر ریکور، ایدئولوژی در سطح زبان و نمادها ظهور می‌کند و از طریق آن‌ها منتشر می‌شود، اما این زبان و نمادها در تعامل با انگیزه‌های ناخودآگاه، آرزوها، ترس‌ها و خاطرات سرکوب‌شده شکل می‌گیرند. به همین دلیل، فهم عمیق ایدئولوژی مستلزم مطالعه‌ی هم‌زمان زبان (به مثابه بستر ظهور معنا) و ناخودآگاه (به مثابه منبع و خاستگاه بسیاری از جهت‌گیری‌های ناآگاهانه) است (گادامر، ۱۹۸۳، ۱۰۹).

گادامر تأکید می‌کند که تنها زمانی می‌توان از توهمات ایدئولوژیک رهایی یافت که توازنی میان انگیزه‌های ناخودآگاه و تصمیم‌های آگاهانه انسان برقرار شود. یعنی فهم خود، باید شامل نوعی «خودفهمی» عمیق‌تر باشد که جنبه‌های پنهان و ناخودآگاه روان و تاریخ فرد و جامعه را نیز در بر گیرد.

ریکور با الهام از این دیدگاه، نشان می‌دهد که ایدئولوژی نه صرفاً آگاهی کاذب و سطحی، بلکه نوعی ساختار فرهنگی و روایی است که در آن زبان، نمادها، ارزش‌ها و انگیزه‌های ناخودآگاه در هم تنیده می‌شوند. این تداخل، باعث می‌شود که ایدئولوژی به شکلی قدرتمند بر ادراک و عمل ما تأثیر بگذارد. بنابراین، نقد ایدئولوژی باید علاوه بر تحلیل مفهومی و اجتماعی، به تحلیل هرمنوتیکی نمادها و نشانه‌ها، و همچنین به جنبه‌های روان‌شناختی و ناخودآگاه آن نیز بپردازد. این رویکرد انتقادی، فراتر از تلقی‌های ساده‌انگارانه از ایدئولوژی است و پیچیدگی‌های آن را در نظر می‌گیرد و امکان مواجهه انتقادی و سازنده‌تری با آن فراهم می‌سازد.

در اینجا دیدیم که هرمنوتیک در اندیشه پل ریکور رویکردی جامع و عمیق برای فهم و نقد ایدئولوژی فراهم می‌آورد. ریکور با تأکید بر معانی چندگانه هرمنوتیک (تفسیر، توضیح، گفتمان، نقد)، نشان می‌دهد که ایدئولوژی پدیده‌ای پیچیده و چندوجهی است که در زبان، روایت‌ها، ساختارهای فرهنگی و ناخودآگاه ریشه دارد. مفهوم «دور هرمنوتیکی» به ما کمک می‌کند تا آگاهی کاذب را نه صرفاً یک خطا، بلکه نتیجه محدودیت‌های فهم تاریخی و زبانی بدانیم و در عین حال، امکان نقد پایدار و تصحیح‌پذیر را درک کنیم. ریکور به صورت انتقادی به دیدگاه‌های تقلیل‌گرایانه از ایدئولوژی، اعم از دیدگاه‌های صرفاً معرفت‌شناختی یا صرفاً مارکسیستی، می‌پردازد و بر این نکته تأکید می‌کند که نقد ایدئولوژی باید با در نظر گرفتن تعامل پیچیده میان آگاهی، ناخودآگاه، زبان و کنش صورت گیرد. به این ترتیب، هرمنوتیک ریکور چارچوبی تحلیلی و انتقادی برای فهم عمیق‌تر ایدئولوژی ارائه می‌دهد که فراتر از تقلیل آن به صرف یک توهم یا دروغ است و بر نقش آن در شکل‌دهی به تجربه انسانی، هویت جمعی و کنش اجتماعی تأکید می‌ورزد. این رویکرد، امکان درک کارکردهای ایجابی ایدئولوژی را نیز فراهم می‌آورد که در مبحث بعدی به آن خواهیم پرداخت.

۳. پیوند پدیدارشناسی و هرمنوتیک در اندیشه ریکور: سویه‌های ایدئولوژیک

پل ریکور، به عنوان یکی از برجسته‌ترین فیلسوفان قرن بیستم، تلاش گسترده‌ای برای پیوند زدن دو سنت فلسفی غالب قرن بیستم، یعنی پدیدارشناسی و هرمنوتیک، به کار گرفت. او این پیوند را نه صرفاً یک ترکیب روش‌شناختی، بلکه ضرورتی فلسفی برای فهم

¹ self-understanding

پدیده‌های انسانی و فرهنگی، به‌ویژه آن‌هایی که با معنا، زبان و تاریخ گره خورده‌اند، می‌دانست. مطالعه ایدئولوژی یکی از نقاط کلیدی است که این پیوند در آن به شکلی نمایان بروز می‌یابد و نشان می‌دهد چگونه رویکرد ترکیبی ریکور، امکان مواجهه انتقادی و در عین حال جامع با این مفهوم پیچیده را فراهم می‌آورد.

۱-۳. پدیدارشناسی هرمنوتیکی: گامی فراتر از هوسرل

همانطور که قبلاً اشاره شد، پدیدارشناسی هوسرل با روش «کاهش پدیدارشناسانه» و تمرکز بر «نیت‌مندی»^۱ آگاهی، به دنبال کشف ساختارهای ناب تجربه بود. اما این رویکرد، به لحاظ تاریخی، با محدودیت‌هایی روبرو بود؛ زیرا تجربه انسان همواره در بستر تاریخی، زبانی و فرهنگی خاصی شکل می‌گیرد و نمی‌توان آن را به سادگی از این بستر جدا کرد. هوسرل خود نیز در اواخر عمر به اهمیت «زیست‌جهان»^۲ پی برد، اما همچنان رویکرد او عمدتاً توصیفی باقی ماند.

مارتین هایدگر، با نقد هوسرل، «دازاین» را نه موجودی صرفاً اندیشنده، بلکه «هستی-در-جهان»^۳ معرفی کرد. هستی‌شناسی هایدگر، فهم را نه یک فرایند انتزاعی، بلکه بخشی جدایی‌ناپذیر از نحوه وجود انسان دانست. فهم، در نظر هایدگر، پیش از هر چیز، «تأویلی»^۴ است که بر اساس «پیش‌ساخت‌ها»^۵ تاریخی و وجودی انسان صورت می‌گیرد. این تحول، پدیدارشناسی را به سوی هرمنوتیک سوق داد.

پل ریکور این روند را ادامه داد و مفهوم «پدیدارشناسی هرمنوتیکی» را بنیان نهاد. او معتقد بود که پدیدارشناسی باید با هرمنوتیک درآمیزد تا بتواند به عمق معنایی تجربه‌های انسانی دست یابد (ریکور، ۱۹۹۱، ۳۹). در این رویکرد، «کاهش پدیدارشناسانه» صرفاً به معنای کنار گذاشتن پیش‌فرض‌های طبیعی نیست، بلکه شامل «کاهش تفسیری»^۶ نیز می‌شود؛ یعنی فهم اینکه ما همواره در حال تفسیر جهان بر اساس چارچوب‌های زبانی و تاریخی خود هستیم.

۲-۳. زبان، روایت و عمل: ارکان پدیدارشناسی هرمنوتیکی

ریکور در بنای پدیدارشناسی هرمنوتیکی خود، سه رکن اساسی را برجسته می‌کند که مستقیماً بر تحلیل ایدئولوژی تأثیر می‌گذارند (ریکور، ۱۹۶۷، ۳-۴).

- «زبان»^۷ برای ریکور، زبان صرفاً ابزاری برای بیان اندیشه‌های از پیش موجود نیست، بلکه خود سازنده معنا و جهان است. ایدئولوژی، پیش از هر چیز، در بستر زبان و از طریق روایت‌ها، نمادها، استعاره‌ها و گفتمان‌ها شکل می‌گیرد و انتشار می‌یابد. زبان، «خانه هستی» است و ما در این خانه، جهان را تجربه و تفسیر می‌کنیم. بنابراین، تحلیل ایدئولوژی نیازمند توجه دقیق به کارکرد زبان، چگونگی شکل‌گیری معنا در زبان و تأثیر آن بر ادراک ماست.

¹ intentionality

² Lebenswelt

³ Being-in-the-world

⁴ interpretation

⁵ fore-structures

⁶ hermeneutic reduction

⁷ Language

- «روایت»^۱ ریکور معتقد است که انسان‌ها جهان را از طریق روایت‌ها درک می‌کنند. زندگی ما، تاریخ ما، و حتی ایدئولوژی‌ها، در قالب داستان‌ها و روایت‌ها شکل می‌گیرند. روایت‌ها به تجربه ما نظم می‌بخشند، به آن معنا می‌بخشند و هویت ما را شکل می‌دهند. ایدئولوژی‌ها غالباً در قالب روایت‌های قدرتمندی ظاهر می‌شوند که گذشته، حال و آینده را به هم پیوند می‌دهند و به مخاطبان احساس تعلق و هدفمندی می‌بخشند. تحلیل روایت‌های ایدئولوژیک، به ما کمک می‌کند تا بفهمیم چگونه این روایت‌ها بر ذهنیت ما تأثیر می‌گذارند و چگونه جهان را برای ما «معنادار» می‌کنند.
- «کنش»^۲ پدیدارشناسی هرمنوتیکی ریکور، از تحلیل صرف متن یا آگاهی فراتر رفته و بر پیوند میان فهم، زبان و عمل تأکید دارد. ایدئولوژی صرفاً یک سیستم فکری نیست، بلکه بر کنش‌های ما، تصمیم‌های ما و نحوه تعامل ما با جهان تأثیر می‌گذارد. تحلیل ایدئولوژی باید به این پرسش پاسخ دهد که چگونه فهم ایدئولوژیک، منجر به کنش‌های خاصی می‌شود. این پیوند میان ایدئولوژی و عمل، بر نقش اجتماعی و سیاسی ایدئولوژی تأکید می‌کند.

۳-۳. ایدئولوژی در آینه پدیدارشناسی هرمنوتیکی: فراتر از آگاهی کاذب

در پرتو پدیدارشناسی هرمنوتیکی، ریکور به بازخوانی انتقادی مفهوم ایدئولوژی می‌پردازد. او ایدئولوژی را صرفاً «آگاهی کاذب» یا «تحریف واقعیت» نمی‌داند، بلکه آن را بخشی جدایی‌ناپذیر از فرایند معنابخشی و خودفهمی انسان در بستر تاریخی و فرهنگی می‌شمارد (ریکور، ۱۹۷۴، ۱۱۰).

- «کارکرد شمول‌گرایانه»^۳ ایدئولوژی می‌تواند نقش مهمی در انسجام اجتماعی و شکل‌گیری هویت جمعی ایفا کند. روایت‌های ایدئولوژیک، افراد را در یک کل منسجم گرد هم می‌آورند، ارزش‌ها و اهداف مشترک را تبیین می‌کنند و حس تعلق به جامعه را تقویت می‌بخشند. در این معنا، ایدئولوژی نه یک مانع، بلکه سازوکاری برای حفظ وحدت اجتماعی است.
 - «کارکرد تخیلی»^۴ ایدئولوژی، از طریق ایجاد تصوراتی از گذشته، حال و آینده مطلوب، به انسان‌ها امکان می‌دهد تا تصویری فراسوی واقعیت موجود داشته باشند. این «تخیلی» ایدئولوژیک، می‌تواند موتور محرک تغییرات اجتماعی و تحقق آرمان‌ها باشد. برای مثال، ایدئولوژی‌های انقلابی، با ترسیم آینده‌ای ایده‌آل، افراد را به مبارزه و تغییر وضع موجود تشویق می‌کنند.
 - «کارکرد واقعیت‌بخشی»^۵ البته ریکور از کارکردهای منفی ایدئولوژی نیز غافل نیست. ایدئولوژی می‌تواند واقعیت‌های اجتماعی را «شیء‌واره»^۶ کند، یعنی آن‌ها را همچون اموری طبیعی، ثابت و ازلی تلقی کند، در حالی که در واقعیت، محصول تاریخی و انسانی هستند. این شیء‌وارگی، باعث می‌شود که ساختارهای قدرت و سلطه، طبیعی جلوه کنند و امکان نقد و مقاومت در برابر آن‌ها کاهش یابد.
- ریکور با این رویکرد، به ما امکان می‌دهد تا ایدئولوژی را نه به عنوان یک پدیده صرفاً منفی، بلکه به عنوان پدیده‌ای پیچیده با کارکردهای گوناگون، هم‌ایجابی و هم‌سلبی، درک کنیم. فهم این پیچیدگی، مستلزم رویکردی است که هم به ساختارهای پدیدارشناختی آگاهی توجه کند و هم به ابعاد هرمنوتیکی زبان، روایت و تاریخ.

¹ Narrative

² Action

³ Integrative Function

⁴ Imaginary Function

⁵ Reification Function

⁶ reify

در اینجا، پیوند میان پدیدارشناسی و هرمنوتیک در اندیشه پل ریکور مورد بررسی قرار گرفت و نشان داده شد که چگونه این پیوند، چارچوبی قدرتمند برای تحلیل ایدئولوژی فراهم می‌آورد. پدیدارشناسی هرمنوتیکی ریکور، با تأکید بر زبان، روایت و عمل، از محدودیت‌های پدیدارشناسی صرف و هرمنوتیک تقلیل‌گرایانه فراتر می‌رود. این رویکرد به ما اجازه می‌دهد تا ایدئولوژی را نه صرفاً به عنوان «آگاهی کاذب» یا «خطای معرفتی»، بلکه به عنوان پدیده‌ای پیچیده با کارکردهای ایجابی (انسجام اجتماعی، تخیل) و سلبی (شی‌ءوارگی واقعیت) درک کنیم. درک این پیچیدگی، امکان مواجهه‌ای انتقادی و سازنده‌تر با ایدئولوژی را فراهم می‌آورد؛ مواجهه‌ای که هم به ریشه‌های زبانی و روایی ایدئولوژی توجه دارد و هم به پیامدهای عملی و اجتماعی آن. بدین ترتیب، پدیدارشناسی هرمنوتیکی ریکور، ابزاری نوآورانه برای فهم و نقد ایدئولوژی در جهان معاصر ارائه می‌دهد، جهانی که پیوسته در معرض تولید و بازتولید گفتمان‌های ایدئولوژیک است.

۴. پدیدارشناسی هرمنوتیکی ریکور به مثابه روشی برای مطالعه ایدئولوژی

در مباحث پیشین، مبانی نظری پدیدارشناسی هرمنوتیکی پل ریکور و ارتباط آن با مفهوم ایدئولوژی مورد بحث قرار گرفت. حال در اینجا، به صورت مشخص به نحوه به‌کارگیری این رویکرد به عنوان یک روش تحلیلی و انتقادی برای مطالعه ایدئولوژی پرداخته می‌شود. پدیدارشناسی هرمنوتیکی، چارچوبی جامع را برای فهم عمیق‌تر سازوکارهای ایدئولوژیک فراهم می‌آورد که فراتر از روش‌های سنتی و غالباً تقلیل‌گرایانه است.

۴-۱. گام‌های روش‌شناختی در پدیدارشناسی هرمنوتیکی برای تحلیل ایدئولوژی

بر مبنای اندیشه‌های ریکور، می‌توان گام‌های روش‌شناختی زیر را برای مطالعه ایدئولوژی از منظر پدیدارشناسی هرمنوتیکی ترسیم کرد (ریکور، ۱۹۶۷، ۴-۳).

- **تفسیر متون و گفتمان‌های ایدئولوژیک:** اولین گام، همانطور که در تعریف هرمنوتیک ذکر شد، تفسیر خود پدیده‌های ایدئولوژیک است. این شامل مطالعه دقیق متون، سخنرانی‌ها، نمادها، تصاویر و هرگونه بیان فرهنگی است که حاوی ایدئولوژی است. در این مرحله، تمرکز بر کشف معنای ظاهری و همچنین لایه‌های پنهان معنایی، با استفاده از ابزارهای هرمنوتیکی، اهمیت دارد. ریکور تأکید دارد که تفسیر باید در ابتدا به «نیت مؤلف» یا «نیت متن» توجه کند، اما سپس از آن فراتر رفته و به «تحقق معنا» در افق مخاطب بپردازد.
- **برجسته کردن نقش زبان و روایت:** پس از تفسیر، باید به نقش زبان و روایت در شکل‌گیری و انتقال ایدئولوژی توجه ویژه‌ای کرد. این شامل تحلیل واژگان کلیدی، استعاره‌ها، تمثیل‌ها، ساختار روایی (شخصیت‌ها، طرح داستان، زمان، مکان) و شیوه‌های اقناع‌گرایانه است. چگونه زبان، واقعیت را قاب‌بندی می‌کند؟ چه روایت‌هایی برای تبیین گذشته، حال و آینده به کار گرفته می‌شوند؟ چه کسانی قهرمانان و چه کسانی ضدقهرمانان این روایت‌ها هستند؟ این پرسش‌ها به روشن شدن سازوکارهای ایدئولوژیک یاری می‌رسانند.

¹ act of meaning

- **فهم «زیست‌جهان» و پیش‌فرض‌های ایدئولوژیک:** همانطور که هوسرل بر اهمیت «زیست‌جهان» تأکید داشت، ریکور نیز این مفهوم را در تحلیل خود به کار می‌برد. ایدئولوژی‌ها غالباً در بستر «زیست‌جهان»‌های خاصی ریشه دارند و از پیش‌فرض‌های فرهنگی، تاریخی و اجتماعی موجود در آن بهره می‌برند. تحلیل ایدئولوژی باید به این پرسش بپردازد که چگونه ایدئولوژی با افق‌های پیشینی و بدیهی تجربه انسانی پیوند می‌خورد و چگونه خود را به بخشی از «دانش متعارف» یا «عقل سلیم» تبدیل می‌کند.
- **ارتباط دادن ایدئولوژی با ناخودآگاه و «تخیل جمعی»:** با الهام از روان‌کاوی فروید، ریکور بر نقش انگیزه‌های ناخودآگاه در شکل‌گیری و پذیرش ایدئولوژی تأکید می‌کند. تحلیل ایدئولوژی باید بتواند ارتباط میان این ایدئولوژی و «تخیل جمعی»^۱ یا «فردیت جمعی»^۲ را آشکار کند. چگونه ایدئولوژی به ترس‌ها، آرزوها و هویت‌های جمعی پاسخ می‌دهد؟ چه نیازهایی را ارضا می‌کند؟ این سطح از تحلیل، عمق بیشتری به فهم ما از تأثیرگذاری ایدئولوژی می‌بخشد.
- **بررسی کارکردهای ایجابی و سلبی ایدئولوژی:** همانطور که پیشتر اشاره شد، پدیدارشناسی هرمنوتیکی ریکور، ایدئولوژی را صرفاً پدیده‌ای منفی نمی‌بیند. بنابراین، تحلیل باید به شناسایی کارکردهای ایجابی (مانند ایجاد انسجام اجتماعی، تداوم هویت، امیدبخشیدن) و همچنین کارکردهای سلبی (مانند تحریف واقعیت، توجیه سلطه، شی‌وارگی) بپردازد. این رویکرد، به ما امکان می‌دهد تا تصویری متعادل‌تر و واقع‌بینانه‌تر از نقش ایدئولوژی در جامعه داشته باشیم.
- **نقد ایدئولوژی در افق تفسیر و اصلاح:** نقد ایدئولوژی از منظر پدیدارشناسی هرمنوتیکی، به معنای افشای کامل دروغ یا وارونگی نیست، بلکه به معنای گشودن افق‌های جدید برای فهم و امکان اصلاح و رهایی است. با درک اینکه ما همواره در «دور هرمنوتیکی» قرار داریم، نقد ما نیز باید رویکردی انتقادی به خود داشته باشد و همواره آماده اصلاح و بازنگری باشد. هدف، رسیدن به «تفاهم»^۳ عمیق‌تر است، نه صرفاً «حقیقت» مطلق.

۲-۴. مزایای روش پدیدارشناسی هرمنوتیکی در تحلیل ایدئولوژی

استفاده از روش پدیدارشناسی هرمنوتیکی ریکور برای مطالعه ایدئولوژی، مزایای متعددی به همراه دارد:

- **جامعیت و پرهیز از تقلیل‌گرایی:** این روش، ایدئولوژی را از منظری چندوجهی و با در نظر گرفتن ابعاد زبانی، روایی، تاریخی، اجتماعی، روان‌شناختی و وجودی مورد بررسی قرار می‌دهد و از تقلیل آن به یک بعد خاص (مانند صرفاً اقتصادی یا صرفاً معرفت‌شناختی) پرهیز می‌کند.
- **تمرکز بر معنا و تفسیر:** برخلاف رویکردهای عینیت‌گرایانه که به دنبال «واقعیت عینی» هستند، پدیدارشناسی هرمنوتیکی بر چگونگی «معنادار شدن» واقعیت برای انسان‌ها و چگونگی تفسیر این واقعیت از طریق ایدئولوژی تمرکز دارد.
- **درک پیچیدگی‌های زبانی و روایی:** این روش، به ابزارهای زبانی و روایی که ایدئولوژی از آن‌ها برای تأثیرگذاری بر مخاطب استفاده می‌کند، توجه ویژه‌ای دارد و امکان تحلیل دقیق این ابزارها را فراهم می‌آورد.

¹ collective imaginary

² collective subjectivity

³ understanding

- **فهم کارکردهای ایجابی ایدئولوژی:** با فراتر رفتن از تلقی منفی رایج از ایدئولوژی، این روش امکان درک کارکردهای سازنده آن در شکل‌دهی به هویت جمعی و انسجام اجتماعی را فراهم می‌آورد.
- **امکان نقد سازنده و رهایی‌بخش:** این رویکرد، امکان نقدی را فراهم می‌کند که نه تنها ایدئولوژی را افشا می‌کند، بلکه با فهم عمیق‌تر سازوکارهای آن، راه را برای رهایی از محدودیت‌های آن و دستیابی به فهمی آزادانه‌تر از خود و جهان می‌گشاید.

۳-۴. کاربرد در جهان معاصر

در جهانی که رسانه‌ها، شبکه‌های اجتماعی و گفتمان‌های سیاسی پیوسته در حال تولید و انتشار ایدئولوژی‌های نو هستند، روش پدیدارشناسی هرمنوتیکی ریکور می‌تواند ابزاری بسیار کارآمد برای تحلیل انتقادی این پدیده‌ها باشد. فهم اینکه چگونه روایت‌ها، نمادها و زبان در شبکه‌های اجتماعی، هویت جمعی را شکل می‌دهند، چگونه «اخبار جعلی» در قالب روایت‌های ایدئولوژیک منتشر می‌شوند، و چگونه «فیک‌نیوز» خود می‌تواند به نوعی «آگاهی کاذب» جدید تبدیل شود، همگی از کاربردهای این رویکرد هستند. به عنوان مثال، تحلیل گفتمان‌های سیاسی در دوران انتخابات، چگونگی شکل‌گیری هویت‌های ملی یا قومی در فضاهای مجازی، یا حتی درک چگونگی ترویج سبک‌های زندگی خاص از طریق تبلیغات، همگی می‌توانند با بهره‌گیری از این روش، به شکلی عمیق‌تر و چندبعدی‌تر مورد بررسی قرار گیرند. این روش به ما کمک می‌کند تا بفهمیم که چگونه مفاهیم ظاهراً خنثی، می‌توانند حامل بار ایدئولوژیک شده و بر درک ما از واقعیت تأثیر بگذارند.

در اینجا، چارچوب روش‌شناختی پدیدارشناسی هرمنوتیکی پل ریکور برای مطالعه ایدئولوژی تشریح شد. گام‌های این روش، از تفسیر متون و برجسته کردن نقش زبان و روایت، تا فهم زیست‌جهان، ارتباط دادن ایدئولوژی با ناخودآگاه و بررسی کارکردهای ایجابی و سلبی آن، نشان‌دهنده جامعیت و عمق این رویکرد است. مزایای روش پدیدارشناسی هرمنوتیکی، از جمله پرهیز از تقلیل‌گرایی، تمرکز بر معنا، و امکان نقد سازنده، آن را به ابزاری قدرتمند برای فهم ایدئولوژی در جهان معاصر تبدیل می‌کند. این روش، با ترکیب دقیق پدیدارشناسی و هرمنوتیک، افقی نو برای درک و مواجهه انتقادی با ایدئولوژی می‌گشاید که فراتر از تلقی‌های سنتی و محدودکننده عمل می‌کند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با واکاوی اندیشه‌های پل ریکور، پیوند میان پدیدارشناسی و هرمنوتیک را به عنوان روشی نوین و کارآمد برای فهم و تحلیل ایدئولوژی مورد بررسی قرار داد. سیر تحولات فکری ریکور نشان داد که چگونه او با عبور از محدودیت‌های پدیدارشناسی استعلایی هوسرل و با بهره‌گیری خلاقانه از مؤلفه‌های هرمنوتیک هایدگر و گادامر، در کنار بینش‌های روانکاوانه فروید، چارچوبی فلسفی پدید آورد که قادر است پیچیدگی‌های مفهوم ایدئولوژی را به شیوه‌ای جامع‌تر از تلقی‌های تقلیل‌گرایانه (مانند صرفاً «آگاهی کاذب») تبیین کند.

یافته‌های کلیدی این پژوهش حاکی از آن است که رویکرد «پدیدارشناسی هرمنوتیکی» ریکور، ایدئولوژی را نه به مثابه پدیده‌ای صرفاً منفی یا تحریف‌شده، بلکه به عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از ساختارهای زبانی، فرهنگی و تاریخی تجربه انسانی معرفی می‌کند. ریکور نشان داد که ایدئولوژی، هم می‌تواند ابزار بازتولید روابط سلطه و تحریف واقعیت باشد و هم به عنوان بستری برای انسجام

¹ fake news

اجتماعی، شکل‌دهی به هویت جمعی و تسهیل خودفهمی تاریخی عمل‌کنند. این دوگانگی، ماهیت پیچیده و چندوجهی ایدئولوژی را آشکار می‌سازد و ضرورت بهره‌گیری از روشی تفسیری و چندلایه را برای فهم آن ایجاب می‌کند.

اهمیت رویکرد ریکور در تأکید بر نقش بنیادین زبان، روایت، و ناخودآگاه در شکل‌گیری ایدئولوژی نهفته است. او با پیوند دادن این مؤلفه‌ها، فهم ایدئولوژی را از سطح توصیف صرف فراتر برده و به قلمرو تفسیر و نقد می‌کشاند. این «دور هرمنوتیکی»، که در آن فهم ما از ایدئولوژی همواره در بستر زبان، تاریخ و پیش‌فرض‌های تفسیری ما شکل می‌گیرد، امکان مواجهه‌ای همزمان انتقادی و سازنده با این پدیده را فراهم می‌آورد.

دلالت‌های این چارچوب نظری برای علوم انسانی و اجتماعی بسیار حائز اهمیت است. در حوزه علوم سیاسی، این رویکرد به ما یاری می‌رساند تا سازوکارهای گفتمانی را که از طریق آن‌ها ایدئولوژی‌های سیاسی بازتولید و تثبیت می‌شوند، بهتر درک کنیم. در جامعه‌شناسی، تحلیل روایت‌های جمعی و فرایندهای مشروعیت‌بخشی قدرت از منظر ایدئولوژیک، غنای بیشتری می‌یابد. همچنین، در روانشناسی اجتماعی و مطالعات فرهنگی، این چارچوب امکان تحلیل عمیق‌تر رابطه میان ناخودآگاه جمعی، زبان و شکل‌گیری هویت‌های ایدئولوژیک را فراهم می‌سازد.

در نهایت، پدیدارشناسی هرمنوتیکی ریکور چارچوبی جامع برای مطالعه ایدئولوژی ارائه می‌دهد که از تقلیل‌گرایی‌های معرفت‌شناختی و ایدئولوژیک پرهیز می‌کند. این رویکرد، با درک ایدئولوژی به مثابه پدیده‌ای زبانی-تاریخی و با پذیرش همزمان کارکردهای انتقادی و سازنده آن، امکان مواجهه هوشمندانه با چالش‌های ایدئولوژیک در دنیای معاصر را برای ما فراهم می‌سازد. فهم این پیچیدگی‌ها، گامی اساسی در جهت خودآگاهی انتقادی و تحلیل عمیق‌تر پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی محسوب می‌شود.

References

- Bernet, R. (1990). The concept of ideology in Husserl's phenomenology. *Phenomenological Research*, 50(4), 136–152.
- Gadamer, H.-G. (1983). *The Philosophical Hermeneutics*. University of California Press.
- Gadamer, H.-G. (1985). *Truth and Method*. Crossroad.
- Gadamer, H.-G. (1993). *Philosophical Hermeneutics*. University of California Press.
- Hegel, G. W. F. (1977). *Phenomenology of Spirit*. Oxford University Press. (Original work published 1807)
- Husserl, E. (1970). *The crisis of European sciences and transcendental phenomenology: An introduction to philosophical phenomenology*. Northwestern University Press. (Original work published 1936)
- Heidegger, M. (1927). *Sein und Zeit*. Max Niemeyer Verlag.
- Kaplan, J. (1998). *The Hermeneutics of Ideology*. University of Pennsylvania Press.
- Kuhn, H. (1970). *The Problem of Ideology*. *The Journal of Philosophy*, 67(12), 347-357.
- Marx, K., & Engels, F. (1976). *The German Ideology*. International Publishers. (Original work published 1846)
- Nijhoff, W. (1985). *Ideology and the Life-World*. In *Phenomenology and the social sciences*, pp. 96–120. Springer.
- Ricoeur, P. (1974). *The Conflict of Interpretations: Essays in hermeneutics*. Northwestern University Press.
- Ricoeur, P. (1991). *From Text to Action: Essays in hermeneutics II*. Northwestern University Press.
- Shklar, J. N. (2019). *Herder, Hegel, and the National Spirit*. Yale University Press.
- Taylor, C. (1971). Interpretation and the Sciences of Man. In: *Philosophy, history, and the sciences*, pp. 1–51. Cambridge University Press.